

Анимизм билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар таҳлили

Ғиёсов Самандар

Ж.Д.П.У Тарих факултети I босқич талабаси

Илмий раҳбар: **Ф.Акчаев**

Т.ф.н доктори., дотсент

Аннотация: Анимизм билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар таҳлили ва уни ўрганиш.

Калит сўзлар: Ибтидоий одамлар, Анимизм , Э. Тайлор фикрлари, Авестода ,монотеистик (“моно - ягона” ягона худога сиғиниш) , “Нафас” ва “руҳ” сўзлари, “*Руҳлар мадад берсин*” ибораси

Қадимги даврдан кишилиқ жамиятининг ривожланиб бориши билан реал ҳаётга қарашлари ҳам ўзгача тус олганлиги бизга сир эмас. Ибтидоий одамларнинг онгини ривожланмагани ва табиат ходисаларини илохий куч сифатида қабул қилишларидан энг қадимги диний қарашлар шаклланиб борди. Инсоният яралганидан бери то ҳозирги кунгача табиат ходисалари олдида ожиз бўлиб келмоқда. Ибтидоий жамиятнинг жуда кўп асрлик ижтимоий тараққиёти натижасида одамлар дунёни

кенгроқ ва чуқурроқ идрок эта бориб хаётга бошқача кўз билан қарай бошладилар. Айни шу нарсалар дунёни англаш эмас хис қилишга асосланган бўлиб, реал воқеяликлар ҳақидаги ҳаёлий билимлар тўплами тизимга солинган бир даврда вужудга келган. Табиатдаги жонсиз жисмлар жонлантирилиб, олов, сув, ҳаво, табиат унсурлари ва ҳодисаларни ҳам муайян жонли образларини намоён бўлиши, деб ҳисоблашган ва уларга сиғинишган. Худди шундай диний тасаввурлардан бири – Анимизмдир.

“Анимизм - (лотинча “anima”-руҳ, жон)-инсонни ўраб турган муҳитда жонлар ва руҳларнинг мавжудлигига ишониш, гўё улар кишилар, ҳайвонларнинг ҳаётига, теваарак атрофдаги олам, буюмлар ва ҳодисаларга, уларнинг ўзгаришларига таъсир этиб, уларни бошқаради деб ҳисоблаш. Анимистик тасаввурлар ибтидоий давр одамларида бундан тахминан 40-35 минг йил аввал пайдо бўла бошлаган. Ибтидоий кишилар нарсалар, ўсимликларнинг жони бор деб тушунишган. Яъни жон одамлардан бошқа мавжудотларда ҳам бордир. Руҳ эса эгаларидан ажралган ҳолда ҳам мавжуд бўлиб, у ҳар қандай нарсаларга таъсир кўрсатади. Анимизм тушунчасини биринчи бўлиб фанга немис олими Шталь (1708 й.) киритган”¹.

Анимизмни XIX-асрда ибтидоий афсоналар ва диний эътиқодларни таҳлил этган таниқли инглиз олими Э. Тайлор инсоннинг мазкур диний қарашга бўлган ишончини ўрганган. Унинг табирича – “Анимизм руҳий мавжудотларга ишонч бўлиб, бирламчи диний эътиқодни билдирган. Олим диний қарашларнинг келиб чиқишини Анимистик назариясини далиллар билан асослаб Анимизмнинг ўзида ибтидоий эътиқодлар фетишизм ва тотемизм билан узвий алоқасини кўрсатиб беради. Э. Тайлор умуман руҳларга бўлган эътиқодни анимизм нарсаларга мужассамлашган деб фикр билдиради”².

¹ O'zbekiston tarixidan izohli lug'at. 5-бет.

² Х. Караматов Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. 41-бет. Тошкент 2008 й.

Ғарб олимларининг фикрича, “анимизм назарияси иккига бўлинади. **Биринчиси** – тирик мавжудотлар руҳга эга ва у эгасининг вафотидан сунг ҳам юқолиб кетмайди. **Иккинчиси** – табиат – коинот руҳлари ва қудратли худолар мавжудотларни бошқаради. Умуман олганда, бу руҳларнинг инсон ҳаёт – мамотини бошқаришига бўлган ишончдан уларга ҳуш ёқиш, ҳадия – қурбонлик келтириб, ўзларига нисбатан моиллик ва кўмакка эришиш нияти пайдо бўлган”.³

Авестода ҳам руҳ ва жон тўғрисида қуйидагича қарашлар мавжуд бўлиб, “инсонни руҳ жонлантиради, деган тушунча, албатта, бутун борлиқни ҳам жонлантирувчи куч борлигига ишончга келтиришга муқаррар эди. Бу борада шундай мисол келтирилган:

Тухум мисол Заминни

Тутиб турар Улуғ Руҳ.

Унинг чеки-чеккаси

Бўлган эмас ҳеч қачон.”⁴

Бундан кўришимиз мумкинки, минтақамиз тарихини ёритиб беришда асосий манбалардан бири ҳисобланган Авестода ҳам руҳларнинг борлигига ва уларнинг чек-чегараси йўқлигига қаттиқ ишонишган ва уларга атаб қурбонликлар келтиришган. Шунинг учун бўлса керак ўрта асрларда руҳонийлар, бу куч – Худо, деса, файласуфлар уни Мутлақ ғоя деб атайдилар.

Ўлкамизда “ёмон” руҳларга ишонч XX-асргача етиб келиб, уларнинг эътиборини ўзига тортмаслик учун одамлар уларни ўз номи билан эмас, “нарса”,

³ Шу манба 42-бет

⁴ Авесто. Т.: 2001й 83-бет.

“бало” ёки “зиён”, деб аташган. Биз бу ҳолатни урф ирими, аташга жазм этдик, яъни у - маданиятнинг олдинги поғонасига хос бўлиб, одат тақозоси билан кейинги босқичга олиб ўтилган шаҳодатномадир. Урф иримларини ўрганиш муҳим амалий аҳамиятга молик чунки биз хурофот, деб атайдиган кўпчилик нарсалар айнан халқ орасидаги одатларга тегишли бўлиб, уларни ўрганиш тарихий ривожланиш жараёнини тушунишга ёрдам беради.

Халқ орасида ирим сифатида баҳоланиб келаётган кўпчилик одатлар мозийда уларни юзага келтирган муайян урф-одатлар мавжуд бўлганидан далолат беради. Ўлкамизда диний эътиқодлар ўзгариб борган. аммо олдинги эътиқодга хос қатор урф иримлари сақланиб қолган ва ҳатто, янгича диний талқин ва тус олган. Бу жараёнда, одатнинг асл моҳияти унутилиб, янгича талқин олиши ҳам истисно бўлмаган.

Минтақамиздаги халқлар орасида мавжуд шунга ўхшаш урф – одатлар қадимги диний эътиқодларнинг қолдиқлари бўлиб, ўтмиш тарихидан далолат бериши ва динини яхшироқ тушунишига омил бўлиши мумкин. Ибтидоий эътиқодларда ўлимдан кейин ҳаёт давом этиши, инсонлар ва турли ашёларнинг ҳам руҳи борлиги ёрдамида ўқтирилган бўлса, юқори поғона монотеистик (“моно - ягона” ягона худога сиғиниш) динларда, алалхусус, исломда ахлоқий мезон ва нариги дунёда жазо муқаррарлиги келтирилади.

Бугунги кунгача бўлган даврда, Ўрта Осиёда ҳам дарахтлар ва шохларига алоҳида муносабат бўлгани маълум. Бу борада, олимлардан А. Писарчикнинг турли манбалар ва оғзаки хабарлардан олган маълумотларини унинг тадқиқотларидан изоҳ этамиз. Қадимдан айрим дарахтлар халқи мия тасаввурида хосиятли - енгил, ўзгалари эса, беҳосият - оғир саналган. Бири одамларга яхшилик, иккинчиси эса - ёмонлик; келтирган, чунки тагида ёмон ёки яхши арвоҳ-жинлар ўзига ин қурган. Алалхусус, арча хипчинлари эътиқод маросимларида ишлатилгани маълум. Бу қарашлар анимизмга тақалиб, арвоҳлар билан боғлиқлиги аён ва шунинг учун маълум бир

дарахтлар муқаддас деб аталган. Ҳатто одамлар тотем-дарахтдан тарқаган ва ўлганларнинг руҳи уларда яшагани тан олиниб, унга озор бергани ёмонлик кутиши муқаррар бўлган. Мозорда ўсувчи дарахт ва буталарни синдириш ёки ёқиш жазоланишга лойиқ гуноҳ ҳисобланган. Самарқандда уларни фақат диний эътиқод уйларида қуришда ишлатиш мумкин деб, хонадонга фақат муқаддас ашё сифатида шип тагига осилган. Лайлак ин қурган дарахт муқаддас саналган, чунки у қурбақа ва илонларни йўқ қилган; бу эса зардуштийликда савоб саналган. Қора қарғалар ин қурган дарахт беҳосият дейилган. Бухорода икки дарахт-устун орасидан ўтиш ёрдамида душманларнинг ёмон ниятини қайтариш мумкинлигига ишонишган.⁵

Шу билан бир қаторда, кўп умр кўрган дарахтлар, жумладан, тол шохларига латтачалар таҳишган, “арвоҳларнинг руҳи шод бўлсин”, деб. Тагига эса, эҳканнинг руҳига атаб пилта ёқишган. Пилта буғдой бошоқлари ва латтага ўралиб, кунжут ёки зиғир мойига ботирилган. Сўхда бу икки ёғ тури “инс- жинс, ажиналарни ҳайдовчи ва бало қайтарувчи” деб ҳисобланган ва уларнинг уруғларини тумор сифатида тақишган. Мотам маросимларидаги таомлар ҳам зиғир ёғда тайёрланган. Аммо қари дарахт қурий бошлаб, унда кавак ҳосил бўлса, худди вайрона харобалар сингари “деву ажиналар макони”, деб ҳисобланган.

“Нафас” ва “руҳ” сўзлари ёрдамида анимизм моҳиятини ифодаласа бўлади. Қадимгилар тасаввурида нафас, руҳ, соя бир – бирига турдош тушинча бўлиб, анимизм негизини ташкил этган. Инсонлар то ҳозиргача руҳ нафас орқали кириши ва баданни тарқ этишига ишонишади”.⁶ Инсон аксирганида эса бошдаги тешиклардан руҳлар чиқиб кетиши мумкинлигига бўлган ишончдан соғлиқ тилаш одатини олимлар эскилик сарқити, деб ҳисоблайди. Кинна солиш пайтида табибларни (Кинначи хотинлар) “чик - чик” деб, ёмон руҳларни ҳайдаши бунга ёрқин мисол.

⁶ www. Yandex. Ru. Тайлор Э. Б Первобытная культура. М.:1979г 212 ст.

Ўлкамизда ўтганнинг руҳи хафа бўлмасин, деб марҳум эҳтиром билан дабдабали дафн маросимлари ўтказиб, кузатишга дафн меъморчилиги қад кўтарган. Қадим маросимлар ҳозира кунгача турли халқларнинг урф-одатларида етиб келгани диққатга сазовор. Бунга мисол сифатида ўлкамизда ўтганларнинг руҳини ёдлаш учун яқинларни йиғиш, йўқлаш одатларини эслаш кифоя Зардуштийлар йилнинг охириги ўн куни давомида қариндошларининг руҳи озиқ-овқат ва кийим олиш учун келишига ишониб, турли маросимларни ўтказган. Православ насронийлари қабр тепасида руҳни ёдлаб, ичимлик ичади, турли халқларда қабр тепасига руҳ учун таомлар қўйилади. Араблар эгасининг қабри устида, нариги дунёда миниб юриши учун унинг туясини қурбон қилишган. Айнаи шу мақсадда Европада қирол ўлганида унинг хизматкорлари ва оти билан итини ҳам ўлдиришган.

Руҳ ғояси ибтидоий диний тасаввурлардан жаҳон динларига кўчиб, замонавий инсон онгида ҳам мавжуд. *“Руҳлар мадад берсин”* ибораси бунга мисол. Арвоҳлар деганда, халқимиз бобо-аждодларни тушинишган ва ҳозирги кунларда ҳам уларнинг руҳлари уйга келади деб эшик-ойналарни очишади, таом тайёрлашади, адашиб қолмасин. деб чироқлар ёқишади: руҳлар эса, унутилмаганини кўриб, “эшик ортидан жилмайиб мўралашган”. Руҳлар келганида, хидига тўйиши учун албатта бўғирсоқ пишириб, “ис чиқаришган”. Янги уйга кўчишганида ҳам, ис чиқариш учун, аввало, янги ўчоқда бўғирсоқ пиширишган. Шундан кейингина, ҳовли тўйига атаб ош дамлашган.

Умуман, ўлкамиз эътиқодларида аждодлар тирикларга мадад бериши ҳақидаги ишонч чуқур маънавий илдизларга эга бўлиб халқимизнинг ички дунёсини тавсифлайди. Ўлкамизда ҳунарларнинг мададкор руҳлари вужудга келиб, кейинчалик, шу ҳунар ҳомийси - авлиёга айланган. Оламдан ўтган уста-пирлар ҳам аждод сифатида кўрилиб, уларга қурбонликлар келтирилган ва бирон ишни бошлашдан олдин улардан мадад сўралган. Хоразм заргарлари ўз дўконига кириб

келганида ва ундан чиқиб кетишидан олдин, усталари шаънига дуо ўқиган. Ипакчилар бир ой давом этувчи янги матони ишлаш жараёнидан олдин ва иш ниҳоясига етгач, усталари шаънига зиёфат уюштиришган. Ўлкамизда ўтган усталар хотирасига атаб, ҳунарманд шогирдларнинг уйларида навбатма-навбат таом тортилган. Турли соҳа ҳунармандлари янги устахона очишдан олдин бўғирсок ковурган, уйлари ва устахонасида жумага ўтар кечаси ҳамма ёқни тозалаб, ўтган усталарнинг руҳлари келишига атаб кечасига чироқ ёқиб қолдиришган. Аجدодлар ва уста-устозлар руҳига сиғиниш ўзаро чамбарчас боғланган.^{37,8}

Бир сўз билан айтганда, анимизм – энг қадимги диний эътиқодлардан бири бўлиб, руҳлар мавжудлигига ишонч, табиатда бор жамики нарсалар(Осмон ва Ер, Қуёш ва Ой, ёмғир, момақалдирок, шамол, тоғ, дарё, ўрмон, ҳайвон, ўсимлик, тош, дарахт ва х.к)да онг ва фаолият юритиш қобилияти борлиги ҳамда уларда ғайритабиий қудрат борлигига ишончни билдирган. Шу асосда, уларга қурбонлик келтириш, сиғиниш ва маросимлар ўтказиш лозим деб ҳисоблашган.

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, анимизм издошлари руҳ инсон ҳаётини ҳам тириклигида, ҳам нариги дунёда, бошқаришига ишонишган. Бундан эса, руҳларга хуш ёқиш, ғазабини келтирмастлик ҳиссиёти пайдо бўлиб, натижада уларга сажда қилишга ўтилган. Шу аснода, инсон кўрқув асосида бўлса ҳам яхши ва ёмонни фарқлаб, ўзини ножўя қадамдан тияди ва маълум ахлоқий меъёрлар вужудга келади. Таъбир жоиз бўлса, шу тариқа, қадимий бошланғич фалсафа ва ахлоққа замин яратилади.

Қадимгиларнинг руҳларга нисбатан ҳурмати тарихни аجدодлар солномаси сифатида тушуниши ва насл-насабини эъзозлашида ҳам намоён бўлади. Ригведада художўй одамлар ўз танасида қайта тирилиши уқтирилади; брахманизм ва буддизмда ҳам ўз танасида жаннат ёки жаҳаннамда қайта тирилиши айтилади; яҳудий ва насронийларда ҳам қайта тирилиш ҳақида гапирилади, яъни ибтидоий анимизм эътқоди ривожланган жаҳон динлари матнида ҳам ўз ўрнига эга.

Бундан кейинги даврда хусусан хозирги кунда ҳам руҳларга булган эътиқоднинг айрим кўринишлари сақланиб келмоқда. Бунга мисол қилиб, қабристонга яни ўз яқинларимизнинг қабларини зиёрат қилгани борганимизда уларни руҳлари борлигига ишонган ҳолда ҳақларига дуо ўқиб фотиҳалар қилишимиз ёки дастурхон бошида овқатдан кейин оила катталарининг дуога қўл очиб еган ваичганларининг савобини ўтган бобо вабувиларимизнинг руҳларига бахшида қилганини айтиб фотиҳа тортишларини айтишимиз мумкин. Ўзбекларнинг яна бир гапи: “Руҳлар – ёр, пирлар мададкор бўлсин” деб бирор ишга қўл уришлари фикримизнинг яққол исботидир.